

HEGYI KLÁRA

Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása

A török várkatonaság származása

„Mivel az első pasák, különösen a Budán hosszabb életű Szokollu Musztafa és társai, maguk is balkániak, bosnyákok stb., sok szolgálatot és javadalmat arra jelentkező rokonaik, ismerőseik, »földijeik« között, mohamedán bosnyákok, albánok, görögkeleti rácok között osztottak szét, az egész tartomány társadalmi összetételét és struktúráját szinte már esztendőnk, az első emberöltő alatt megváltoztatták és új társadalmat teremtettek, melyet törökvilágnak szokás nevezni, noha az inkább bosnyákvilág, rácvilág volt” – írta Budapest-monográfiájában Fekete Lajos.¹

„Természetesen a birodalom minden területéről éltek itt a Porta mohamedán és máshitű alattvalói – így Németh Gyula –, a főszerepet azonban a bosnyák mohamedánok játszották, akiknek országa a Porta mohamedán tartományai közül a legközelebb feküdt Magyarországhoz.”² A hódoltsági „mohamedán lakosság többsége a boszniai mohamedánok török nyelvét beszélte, akik szláv anyanyelvük mellett többé-kevésbé törökül is tudtak”. Egy 1668-ban Magyarországon összeállított török nyelvkönyv és szótár olyan dialektust rögzített, amely a Balkán-félsziget egymástól élesen elváló kelet- és nyugat-ruméliai nyelvjárásai közül az utóbbiba tartozó „boszniai török nyelvvel mutat egyező sajátságokat”.³ A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak vizsgálatakor Kakuk Zsuzsa úgy találta, hogy „a magyarok a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról, átvételeink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettősségre a kettős alakban használt szavak.”⁴

Balkáni hatásról beszélnek a török várakban kiásott régészeti leletek, elsősorban a kerámiaanyag is. „Magyarország hódoltsági területén, a Dél-Dunántúl egyes lelőhelyein a 16. század második felében olyan cserépanyag jelenik meg – írta Gerő Győző –, amelyet hurkatechnikával, primitív kézikorongon készítettek és gyakran fenékbélyeggel láttak el. E technika a Balkánon még e század elején is fellelhető volt. Ez a balkáni, késői szláv jegyeket mutató kerámia kizárólag helyi török vagy keleti

1 *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. 197.

2 *J. Németh*: Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. Bp. 1970. 8.

3 *Németh Gyula*: A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. Nyelvtudományi Közlemények 1967. 57–59., 97.

4 *Kakuk Zsuzsa*: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp. 1996. 13.

importkerámiával együtt kerül elő..., nemcsak technikátörténeti, hanem etnikai jelentéssel is bír. A lelőhelyeken balkáni, szláv lakosság jelenlétéről beszél.⁵ Az Ozorán kiásott leletek túlnyomó részét a kerámiaanyag tette ki, amelynek egészében „igen csekély a »klasszikusan« töröknek nevezett, 16–17. századi mázas kerámia, így a talpastálak, kiöntőcsöves korsók mennyisége. A mázas kályhaszemek, mázas kupák, török gyertyatartók teljes egészében hiányoznak. Ehhez képest lényegesen több a szürkére égetett anyagú, besimított felületű – a korabeli balkáni anyaggal közelebbi kapcsolatban álló – korsók száma. A leletanyagban jól elválasztható egy sajátos csoport, amelynek főbb jellemzői: feketésszürke vagy kívül feketére égetett, belül barnásvörös színű, durvább kivitelű, kézikorongon készült fazekak, esetenként fenékbélyeggel. ... A kerámiának ezt a csoportját a helyőrségnek délszláv származású rétegeihez kapcsolhatjuk.”⁶ A Dráva-parti Barcsan feltárt emlékanyagból is „egy erősen balkáni színezetű török kultúra képe bontakozik ki”.⁷ A Sárvíz hídját őrző Jenipalánkon nemcsak nagy mennyiségű délszláv kerámia, hanem jellegzetes balkáni főző-sütő kemencék is előkerültek.⁸ Bár a török központok feltárása korántsem egyenletes a hajdani hódoltság egész területén, a régészek az eddig előkerült leletek alapján is hangsúlyozzák, hogy: „Kézi korongon készült edények a török korban Magyarországon elsősorban a Dél-Dunántúlon bukkannak fel tömegesen. Ez a kerámia északabbra nem, vagy csak szórványosan jelenik meg.”⁹

A történeti források, a hódoltságban feltárt nyelvi és tárgyi emlékek tehát a török központok bőséges délszláv népességére mutatnak. A szakirodalom figyelmét azonban inkább a hódoltság falvaiban-városaiban megtelepedő, egyes régióit elárastató rácok térnyerése kötötte le. A köztudat a török erődített helyek lakosságából jószerivel csak a keresztény martalócokat, a kereskedelem legnagyobb központjaiban pedig a délszláv iparosokat és kereskedőket regisztrálta, a balkáni nyomokat hozzájuk kötötte. Pedig Németh Gyulának az a vitathatatlan megállapítása, hogy a magyarországi törökség a boszniai dialektust beszélte, a hódoltsági központok népességének éppen nem keresztény martalócaira és kereskedőire vonatkozik, hanem töröknek tekintett muszlim lakóira.

Azt a megközelítő arányok ismerete nélkül sem szokás vitatni, hogy a hódoltsági törökség többségét a katonák tették ki. Csak a vallási-jogi alkalmazottak közé nem sikerült betörniük – ez a szféra a birodalom más vidékein is egy szűk, a poszto-

5 Győző Gerő: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. In: Urgeschichte – Römerzeit – Mittelalter. Materialien zur Archäologie und Landeskunde des Burgenlandes. II. Schriftleitung: Hanns Schmid et al. Eisenstadt, 1985. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Bd. 71.) 200.

6 Gereleyes Iboya-Feld István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1986. 177.

7 Kovács Gyöngyi-Rózsás Márton: A barcsi török palánkvár. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 1966. 179.

8 Gaál Attila: Török palánkvárak a buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: Magyar és török végvárak 1663–1684. Szerk. Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1985. 188–189.

9 Hatházi Gábor–Kovács Gyöngyi: A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez. Székesfehérvár, 1996. 42.

kat magán belül örökítő szellemi elit birtokában maradt –, de már az adóbérletekkel foglalkozó pénzemberek meg az iparosok, boltosok és kereskedők között mindegyre másodfoglalkozást űző katonákba botlunk, azaz a civil népesség tisztas hányada mögött is ők rejtőzködnek. Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy a hódoltsági törökség egyenlő az idevezényelt katonasággal, de ha a hódítók eredetét kutatjuk, a katonaság származásának a felderítése visz legközelebb a megismeréshez. Ez a vizsgálat már csak abból a praktikus szempontból is megelőz minden mást, hogy ehhez maradtak forrásaink. A valóságos civileket: a közrendű hivatalnokokat, az iparos- és kereskedőréteget források hiányában még összesíteni sem tudjuk, elérhető képviselőik eredetéről pedig alig rendelkezünk információval.

A budai vilájet várkatonaságáról a 16. századból részletes zsoldlisták sorozata maradt fenn. Ezekbe váranként, a várakon belül a csapatnemek, az alakulatok és a tizedek bevett rendjében név szerint bejegyezték az összes katonát, a nevek fölött a mustra eredményét, alattuk a zsoldfizetést regisztrálták. A századközep eszelős bürokratikus buzgalmának hála három olyan listával is rendelkezünk, amelyben a nevek fölé-alá-köré még egy sereg olyan adatot is feljegyeztek, amelyet a katonák azonosításához fontosnak ítélték. Ezek a kis személyi anyagok szerencsére ritkábban tartalmaznak személyleírást – középtermetű, fekete szemöldökű, bajuszos –, gyakrabban a katona származási helyét, legközelebbi rokonát, esetleg korábbi életútját rögzítik néhány szóban.

Az időben első ilyen lista a hidzsra 950. éve dzsemáziüláhir havának 5. napjától a hónap végéig, azaz 1543. szeptember 5-étől 29-éig lajstromozza Fehérvár katonaságát. A várat Szulejmán szultán szeptember 2-án vette be,¹⁰ a lista tehát az első örökséget őrizte meg. Nyilván az új, fontos garnizon felállítását övező gondosságnak köszönhető, hogy a vár legtöbbször becsült, elit gyalogosalakulatának, az ún. műsztahfizoknak a névsorára rávezették a katonák származási helyét.¹¹ Az alakulatot 853 katonából építették fel, közülük 831-nek a neve alá írták oda ritkábban annak a népnek a nevét, amelyhez tartozott – arnaud=albán, madzsar=magyar –, gyakrabban azt a földrajzi nevet, ahonnan származott. Ez utóbbiak sokszor egész országot vagy országrészt jelöltek – Boszna=Bosznia, Mora=Mórea, Herszek=Hercegovina –, de legtöbbször egy-egy nagyobb helyet. Az Edirne, Szófia, Szendrő vagy Szaloniki helynevek kettős tartalommal bírtak: lehettek valóban maguk a megjelölt helységek, és jelölhették a körülöttük felállított közigazgatási körzetet – esetünkben ez a két lehetőség a pusztá szóból szétválaszthatatlan, ezért minden városnevet körzetnek vettem.

A helynevek kiolvasása és azonosítása hosszadalmas kínlódással járt. Minthogy az írnok sem a vilájetet, sem a szandzsákat nem adta meg (ráadásul az arab betűk-

10 Barta Gábor: Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1993. 3. sz. 10–11.

11 A zsoldlista eredetije: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Türkische Handschriften Mxt 550., a műsztahfizok névsora az 1–11. lapokon. (= ÖNB Mxt) Összesített számadatait a kiegészítő bejegyzések nélkül kiadta Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 10–17.

höz tartozó pontokat is előszeretettel mellőzte), az adott hely az akkor már nagyra nőtt birodalom bármely csücskében kereshető. A végeredmény szerencsére szűkített a területen: a fehérvári műsztahfizok közül senki nem jött Dél-Arábiából vagy Egyiptomból, lakóhelyeik „csupán” Kelet-Anatóliától húzódtak Budáig. Végeredményül 28 katona származási helyét nem sikerült megfejtenem (ezek jobbra egyszer fordultak elő, íráskéjük többször maszatos pacni). A 803 azonosított nép- és helynév átütő többségében biztos vagyok, néhányat nagy valószínűséggel állítok. Ilyen pl. az a diakritikus pontok nélkül leírt betűcsoport, amelyből az anatóliai Kónja és a móreai Fónja egyaránt kiolvasható. Mivel az innen érkező katonák kivétel nélkül törzsökös muszlimok, Móréából viszont főleg renegátok jöttek fel, a szót Kónjának vettem.¹² Az összes bizonytalan azonosítás száma szerencsére olyan alacsony, hogy a végső arányokat érdemben nem módosíthatja.

Az a sajnálatos tény, hogy az írrok csak a műsztahfizok származását tüntette fel, és ott is csak körzeteket jelölt, mind a vizsgálatot, mind a végeredményt korlátok közé szorítja. A gyalogosoknak ebbe az elit alakulatába igyekeztek muszlim családban születetteket osztani, akik közé renegátok is viszonylag kis számban gyűltek, keresztények pedig egyáltalán nem. Ha a teljes várórség származását ismernénk, a keresztény martalócok Szerbiának biztosan nagyobb részesedést adnának, mint egyedül a műsztahfizok. A körzetek szerinti megjelölés pedig azt akadályozza meg, hogy szétválasszuk azokat, akik erődített helyekről és városokból álltak katonának, illetve akik falvakból kerekedtek fel.

A végeredmény e korlátok ellenére is érdekes: egy új várórség egyik fontos alakulatának összeállítását mutatja. Szulejmán szultán az esztergomi–fehérvári hadjáratra mozgósító parancsot 1543. március 21-én állíttatta ki a ruméliai beglerbégnek, őmaga a sereggel április 23-án indult el Edirnéből, és június végén kelt át a Dráván.¹³ Az önkénteseknek a mozgósítástól a magyarországi harcok kezdetéig bő három hónap állt a rendelkezésükre ahhoz, hogy a sereghez csatlakozzanak. A beállók első hulláma Kis-Ázsiából érkezett, a második Isztambulból, majd a felvonuló sereghez a Balkán-félsziget minden tájáról nagyjából egyenletes megoszlásban szegődtek

12 A helynevek azonosításához a következő munkákat használtam: *Tagyib Gökbilgin*: Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. Belleten 1956. 77–80., 247–298.; *M. Kemal Özergin*: Rumeli kadılkırlarında 1078 düzenlemesi. In: İsmail Hakkı Uzunçarşılıya armağan. Ankara, 1976. 251–309.; *Tüddzsarzade İbrahim Halmi*: Memalik-i Oszmanijje dzseb atlası. Isztambul, 1323. (=1905.); *Johann von Asbóth*: Bosnien und Herzegowina. Wien, 1888., különösen a Karte von Bosnien und der Herzegowina mit geschichtlichen Angaben c. térképe; *Thallóczy Lajos*: Bosznia mint történelmi szintér. Bp. 1902. térképpel; Detailbeschreibung von Serbien. Wien, 1905., a Kommunikationskarte von Serbien és a Gewässer c. térképek; *Andrees allgemeiner Handatlas*. Ausgabe für Österreich–Ungarn. Hrsg. von A. Scobel. Wien, 1912. 77–78.: Dalmatien, Bosnien und Hercegovina, Montenegro; *W. Liebenow*: Grosse Karte der Türkei und Balkanstaaten mit der Spezialkarte des Osmanischen Reiches und seiner Nachbarländer. Berlin, é. n., a térképen a nagyobb helyek török nevei is szerepelnek.

13 *Tagyib Gökbilgin*: Kanuni Sultan Süleyman. Istanbul, 1967. 30. (Kny. az Islam Ansiklopedisi 11. kötetéből.); *Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp. 1974. 171.; Valpó jún. 22-én, Siklós júl. 6-án esett el: *Mehmed İpçioğlu*: Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Osmanlı Araştırmaları 1990. 146–147.

újoncok. Férfiak, akik lakóhelyük társadalmából valamiképp kiszorultak, vagy biztos állami fizetésre törekedtek, és egy szultáni hadjárat emberkeresletét használták ki arra, hogy katonának álljanak.

A fehérvári műsztafhizok származási körzeteit az első táblázat és térkép mutatja. A Balkánt tíz területre osztottam, amelyeket a hódítás időrendje, az iszlamizáció foka, a nyelvi határok és a török közigazgatási beosztás figyelembevételével alakítottam ki. A körzetek, amelyeket a térképen körök jelölnek, és a valóságban természetesen határosak egymással, a következők:

1. Trácia Isztambullal és Edirnével; a terület nyugati határa a Plovdiv–Drama vonaltól keletre húzódik. A körzet – a Konstantinápolyért folyó harcok pusztításai, majd II. Mehmed nagyarányú telepítései után – már a 15. század második felében erősen iszlamizálódott és eltörökösödött.

2. Az Al-Duna vonala Vidintől a delta közelében álló várakig. A birodalom kelet-balkáni tartományait a folyónak főleg déli partján álló, katonasággal megrakott erődítései védték, ezért ez a vonal is erősen iszlamizálódott.

3. Bulgária, amelynek területe nagyjából megegyezik a mai országéval, természetesen a Duna-parti sáv nélkül.

4. Szerbia (Koszovóval¹⁴) és a Száva–Dráva köze,¹⁵ azaz a szerb nyelvterület, ha ez ebben a korban egyáltalán jelent valamit. A 16. századi Magyarországon gondolkodva a folyóközti a magyar hódoltságához kellene számítanunk, az oszmán adminisztráció azonban, amely a pénzügyigazgatásban jókora észak-balkáni területeket rendelt Buda alá, a katonaság regisztrálásában mindig a Drávát vette a budai vilájet déli határának.

5. Macedónia, amely nyugaton az Ohridi-tó keleti partjától indul, keleten a Plovdiv–Drama vonalig terjed, északon Szkopje magasságáig, délen Tesszalonikiig ér.

6. Albánia.

7. A görög félsziget északi fele.

8. A Peloponnészoszi-félsziget (Mórea). Etnikai és nyelvi szempontból a két görög körzetet egynek kell tekinteni; csak azért választottam kettőbe, hogy az iszlamizálás fokát mérni lehessen.

9. Bosznia, pontosabban az a terület, amelyet a török igazgatás Boszna szandzsáknak vett. Szerbiai határa a Drina, Visegrádnál kelet felé átlépi a folyót.¹⁶

14 Korszakunkban Koszovót még túlnyomóan szerbek lakták, az albánok tömeges beáramlása a 17. század végén vette kezdetét. *Jens Reuter: Die Albaner in Jugoslawien.* München, 1982. 23–25.; *Kristo Frasheri: Le pays des Albanais au XVe siècle.* In: *Deuxième conférence des études albanologiques,* Tirana, 12–18 janvier 1968. Tirana, 1969. 127–141.

15 Korszakunkban a Szerémség – a szerémi szandzsák – népessége már csaknem tiszta szerb. *Bruce W. McGowan: Sirem sancağı mufassal tahrir defteri.* Ankara, 1983.

16 Szerbia és Bosznia között a Drinát szokás határnak tekinteni. A szerb szakirodalom előszeretettel foglalkozik azokkal a korszakokkal, így a török hódítás előtti évtizedekkel is, amikor a határ a folyótól nyugatra húzódott. (Pl. *Andrija Veselinović: Granica između Srbije i Bosne u XV veku.* In: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup* 13–15. dec. 1994. Odgovorni urednik: Slavenko Terzić. Beograd, 1995. 87–100. térképpel.)

10. Hercegovina Montenegróval, pontosabban az a terület, amely 1543-ban Herszek szandzsákját, az 1550-es években Herszeket és a Klissza körül kialakított, kis területű, tengerparti szandzsákot foglalta magában. Északon Boszniával, délen Albániával határos, keleti végén Focsa állt.

Végül két sorszám nélküli, nem balkáni terület is küldött embereket Fehérvárra (és később az egész budai vilájetbe): Kis-Ázsia és a magyarországi hódoltság, amely 1543-ban még csak Buda körzetét jelentette.

1. táblázat

A fehérvári műsztahfizok származási körzetei, 1543

Körzet	Részesezés		Ebből	
	fő	%	muszlim	renegát %
Trácia	83	10,3	74,7	25,3
Al-Duna	65	8,1	75,4	24,6
Bulgária	73	9,1	67,1	32,9
Szerb területek	89	11,1	60,7	39,3
Macedónia	127	15,8	62,2	37,8
Albánia	69	8,6	50,7	49,3
Észak-Görögország	32	4,0	62,5	37,5
Mórea	36	4,5	38,9	61,1
Bosznia	123	15,3	73,2	26,8
Hercegovina	25	3,1	68,0	32,0
Kis-Ázsia	75	9,3	98,7	1,3
Magyarország	6	0,7	–	100,0
Összesen	803	99,9	67,6	32,4

A táblázat és a térkép magukért beszélnek, csak néhány ponton igényelnek összegzést vagy további magyarázatot. A 803 fehérvári műsztahfiz pontosan kilenctizedét a Balkán-félsziget adta, 9,3 százaléka állt be Anatóliából. Az összesnek 0,7 százaléka, hat ember Magyarországról származott; renegátok, feltehetően mind magyarok: négyük neve után a „madzsar” népnév áll, ketten budaiak vagy Buda körzetéből valók.

A Balkán-félszigetnek nem volt olyan tája, amelyik ne adott volna katonát. A görög félszigetet egynek véve a kilencre csökkent körzetek közül hat nagyjából egyenletesen, 8–11 százalékkal részeseedett a feljövételből. A sorból három körzet lógott ki. A legtöbb katonát, 127 embert Macedónia bocsátotta ki, Bosznia a maga 123 katonájával alig maradt le mögötte. Szomszédja, a nem régen és kíméletesen megszállt Hercegovina és a törzsi autonómiáját őrző Montenegró¹⁷ viszont szinte nincs

¹⁷ *Bistra Cvetkova*: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978. 68.

jelen, a fehérvári műsztafhizoknak csak 3,1 százaléka érkezett innen. Nem érdektelen szétválasztani a szerb terület két alkotórészét. Szerbiából 79 katona származott, a Dráva-Száva közéről viszont, amelynek meghódítása és megszállása csak két évtizede kezdődött el, mindössze 10 ember. Az eltérésekben természetesen a területek nagysága is belejátszott, Macedónia és Bosznia vezető szerepe azonban nem írható ennek a számlájára, mert nem tartoztak a legnagyobb kiterjedésű körzetek közé.

Van néhány olyan város, illetve hozzá tartozó közigazgatási körzet, amely a kibocsátott önkéntesek magas számával tűnik ki. Edirne 37, Nikápoly 29, Szendrő 23, Isztambul 22, Belgrád 19, Szkopje 18 katona neve alatt olvasható. (E sorban a félsziget nyugati feléből egyedül Szkopje képviselteti magát; biztosan több is volt rajta kívül, de ezen a félteken származási helyekként legtöbbször nem városok, hanem ország- és népnevek szerepelnek.) A későbbi zsoldlistákból világosan kitűnik, s ennek alapján itt is feltételezhető, hogy ezek a katonai és igazgatási központok a hadseregbe igyekvő újoncok begyűjtő- és kibocsátóhelyeiként is működtek.

Úgy látszik, a nyolcszázas minta elég nagy ahhoz, hogy a papírformának megfelelően tükrözze az iszlamizáció fokát. Anatólia egyetlen renegáttól eltekintve kizárólag törzsökös muszlimokat küldött Fehérvárra. A Tráciából és az Al-Duna mentéről beálló újoncok pontosan háromnegyede született muszlim családban, és az áttérés mértéke már Boszniában is csaknem ilyen fokú. A bolgár, a macedón, a szerb, a hercegovinai és az északgörög területek iszlamizálódása kisebb mértékű, ezekből a körzetekből 61–68 százalékban érkeztek törzsökös muszlimok. Az albánok tömeges áttérése viszont még messze nem fejeződött be, a katonának állóknak éppen a fele első generációs renegát. A legkevesebb muszlim eredetű újoncot a távoli, elzárt Mórea bocsátotta útra, az arány itt pontosan fordítottja a szerbiainak: részesedésük csak 39 százalékos. Végül a magyarországiak valamennyien renegátok. (Az adott személy muszlim vagy keresztény eredetét a neve jelzi. Ez két szóból áll: elől a saját neve, utána az apjéé. Ha mindkettő török-muszlim – pl. Sírmerd bin Mahmúd, azaz Sírmerd, Mahmúd fia –, akkor a név viselője muszlim családban született. A másvallásúak áttéréskor muszlim nevet kaptak, amely mögött nem állhatott Jován vagy Nikola, ezért minden renegát apját Allahnak – Allah szolgájának – nevezték el. Ezeket az Ali, Musztafa és egyéb bin Abdullahokat, az Abdullah-fiakat szokás első generációs áttérteknek számítani.)

*

Második zsoldlistánk, amely sok személyi anyagot tartalmaz, a budai vilájet összes várának összes zsolddal fizetett katonáját lajstromozta a hidzsra 965. évében, azaz 1557. október 24-étől 1558. október 13-áig.¹⁸ Az alaplista tehát 1557 őszén készült, s erre egy éven át vezették a változásokat. Az alapnévsor és az egy év alatt beálló csereemberek sora közel tizenháromezer nevet tartalmaz, amelyek fölé 819 esetben jegyezték oda személyi adatokat. E 819 ember egyik része az alaplistán regisztrált katona, másik része az év folyamán beállt csereember, de katonának állásuk idejétől függetlenül közös bennük az, hogy valamennyien újoncok.

18 ÖNB Mxt 614., 217. p.

Személyi adataikat az írrok rendkívül gondosan jegyezte fel. Származási helyüket többszörösen meghatározta: megjelölte a szandzsákot, azon belül a kisebb körzeteket, a kazákat vagy a náhijéket, utána a helységet. Ez utóbbi elé odaírta a státuszát: vár (*kale*), város (*kaszaba*), várhoz tartozó polgárváros (*varos*) vagy falu (*karije*), nagyobb helyeknél a városnegyedet (*mahallét*) is megnevezte. A késői feldolgozó munkáját megkönnyítendő a kis-ázsiai helyek leírása „a túloldalon” meghatározással kezdődik, ez esetben Kónja és Fónja összetéveszthetetlen. A származási hely megjelölése után az írrok megnevezte a katona legközelebbi férfi – ennek nemlétében női – hozzátartozóját, leggyakrabban testvérét, akinek a katona halála esetén az örökséget a kincstár kiadta. Vizsgálódásunk tárgya szempontjából ez az adat azért fontos, mert felmérhető belőle, hogy a renegátok fiútestvérei is áttértek-e. A személyi anyagok érdekes részlete annak rögzítése, hogy a renegát újonc önként áttért az iszlámra. Az írrok azt is feljegyezte, ha valaki egy magasabb rangú ember felszabadított rabja volt, és különösen értékes, sajnos ritka csemegéje a személyi anyagoknak a katona néhány szavas életútja.

A gondos feljegyzéseknek köszönhetően a 819 újonc közül csak egyetlennek a származási helyét nem tudtam meghatározni.¹⁹ További négy katona esete értékelhetetlen. Egyikük szlovén, a másik horvát, a harmadik cseh – ő egy „cseh-morva portya” során esett fogságba –, de hogy korábban hol éltek, nem derül ki. A negyedik nem tudta megmondani, hol töltötte gyerekkorát. Ezt az öt katonát leszámítva összesen 814 esetet elemeztem. A származási helyeket a fent leírt tíz balkáni körzetbe osztottam.

2. táblázat

A budai vilájet váraiba beállt újoncok származási körzetei, 1558

Körzet	Részeseedés		Ebből		
	fő	%	muszlim %	renegát %	keresztény %
Trácia	6	0,7	83,3	16,7	–
Al-Duna	17	2,1	41,2	17,6	41,1
Bulgária	15	1,8	93,3	–	6,7
Szerb területek	236	29,0	47,4	15,7	36,9
Macedónia	13	1,6	69,2	30,8	–
Albánia	15	1,8	33,3	66,7	–
Észak-Görögország	6	0,7	66,6	16,7	16,7
Mórea	2	0,2	–	100,0	–
Bosznia	327	40,2	75,5	21,1	3,4
Hercegovina	105	12,9	75,2	22,9	1,9
Kis-Ázsia	20	2,5	100,0	–	–
Magyarország	52	6,4	17,3	55,8	26,9
Összesen	814	99,9	62,8	22,1	15,1

¹⁹ Néhány nehezen olvasható helynév kibetűzésében Fodor Pál és Engel Pál, a szerb nyelvű szakirodalom leküzdésében Bíró László segítettek, köszönöm nekik.

A második táblázaton és térképen ábrázolt adatsorok mögött az 1543. évitől merőben eltérő történeti helyzet áll. 1557 békeév volt, Magyarországon öt éve nem járt török birodalmi sereg. Nem a hadjáratra vonuló szultáni haderő feltöltésére és frissen meghódított várak őrségének felállítására kellettek újoncok, hanem a várkatonaság mindennapos fogzásának pótlására. A térkép azt mutatja meg, hogy a hódoltság várai a Balkán-félsziget mely területeiről kapták a folyamatos utánpótlást. Minthogy nagyjából a drinápolyi békéig (1568) a várkatonaság fluktuációja igen erős volt, az évenként bejegyzett újoncok összessége egy-két évtized alatt maga lett a teljes katonaaállomány.

A 814 katonából mindössze 20 jött „a túloldalról”, Kis-Ázsiából. Már nagyobb tömegben adott viszont katonát maga a hódoltság, összesen 52 embert (6,4 százalékot), muszlim születésűt, különböző etnikumú renegátot, keresztény rácot és magyart egyaránt. A teljes újonctömegnek most kicsivel több mint kilenctizede származott a Balkánról, ennek is elsősorban északnyugati területeiről. Bosznia kerekítve 40, Szerbia és a Dráva–Száva köze 29, Hercegovina a klisszai szandzsákkal 13, ez az egész egybefüggő területtömb 82 százalékkal részesedett az utánpótlásból. A Balkán-félsziget összes többi körzete együtt mindössze 9 százalékkal képviseltette magát.

Az északnyugati tömböt alkotó körzetek nem egyforma szerepet játszottak. Bosznia és Hercegovina ontotta a muszlimokat, és alig küldött keresztényeket. A hódoltság keresztény rác martalócainak nagy tömege viszont a szerbek lakta körzetből származott.

Érdemes a körzeteket tovább osztani. Hercegovina és a nemrég alakult klisszai szandzsák, amelyekhez egy darab dalmát tengerpart is tartozott, jócskán előrehaladt az iszlamizációban. Az innen érkezőknek már háromnegyede törzsökös muszlim, a többi két ember kivételével friss renegát. Bosznia két szandzsákra oszlott, Szarajevóval mint központtal Bosznia szandzsákjára, tőle keletre pedig a jóval kisebb területű zvonnikira, amelynek keleti helységei már Szerbiába nyúltak. A bosnyákok áttérése olyan mértékben haladt előre, hogy a bosznai szandzsákból kirajzóknak már 80 százaléka muszlim eredetű, s több mint a fele (59 százaléka) faluról kerekedett fel: az áttérés a paraszti népességet is magával ragadta. A zvonniki szandzsákból indulóknak csupán 68 százaléka született muszlim családban, és csak kevesebb mint fele (47 százaléka) jött faluról.

A szerb körzet Szerbiából és a Dráva–Száva közéből állt. Idézzük fel: 1543-ban Szerbia 79, a folyóköz 10 katonát adott Fehérvárra. 1557-re hatalmasat fordult az arány. A szerbiai szandzsákokból 116, a folyók közéről 120 újonc állt be a budai vilájet váraiba. A két tájon belül is egyértelmű súlypontok mutatkoznak. Szerbia a törökök beosztása szerint négy és fél szandzsákra oszlott: a legnagyobb kiterjedésű szendrőire, tőle délre és délnyugatra az aladzsahiszárira (krusevácirra), a vucsitnre és a prizrenre – ezek területe együtt alig haladta meg a szendrőiét –, és a vidini szandzsák délnyugati fele is Szerbiában feküdt. A budai vilájetben katonának állt 116 szerbiai ember közül 107 a szendrői szandzsákból, azaz Észak-Szerbiából kerekedett fel, az összes többi, délebbre fekvő szandzsákból összesen kilencen származtak. A Dráva–Száva közén hasonló helyzetet találunk. A súlypont itt a Szerémségre kerül, amely 85 katonát adott, szemben a pozsegai és a pakráci szandzsákokkal, amelyek 35-öt. A szerbek lakta területnek tehát a Szerémségből és

Észak-Szerbiából álló, egybefüggő északi tömbje ontotta az újoncokat, más tájai csak csurgatták.

Az ebből a központi területtömbből származók közül gyanúsán magas, közel 50 százalékos a törzsökös muszlimok aránya, a renegátoké viszont mindkét részterületen alacsony: Szerbiában 13, a folyóközben 18 százalékos. A magyarázatot a várból-városból-faluról származók szétválasztása adja meg. Mindkét területről az erődített helyek népessége dobta ki magából a katonának állók tömegét, a Szerbiából érkezők 69, a folyóközéből felkerekedők 82 százalékát. Nem kétséges, hogy ebben a magyarországi török várvédelmi rendszer kiépülése játszott a főszerepet. A 16. század közepére a Drávától délre fekvő várak védelmi jelentősége megcsappant. A folyóközi várak egy részét (Szalánkemént, Szentdemetert, Szentgergelyt, Cserögöt, Ireget, Votyint, Gorjánt, Szentmártont) kiürítették, a megmaradt őrségek létszámát csökkentették.²⁰ Katonatömegek maradtak munka nélkül, számukat a terület megszállása óta felnövekedett fiaik szaporították. És már ebben a listában is érezhető a két nagy folyó mentén álló katonai és közigazgatási központok emberbegyűjtő és -kibocsátó szerepe.

Láttuk, hogy Boszniából és Hercegovinából nagyon kevés keresztény szegődött el magyarországi török várakba katonának. A legnagyobb számban martalócként, ritkábban tüzérként vagy zsoldos iparosként szolgáló rác katonaelem származási területe Észak-Szerbia és a Dráva–Száva köze. A Szerbiából Magyarországra vándorló keresztény szerb katonák kivétel nélkül mind a szendrői szandzsákból és a vidini nyugati feléből indultak útnak. A folyóközéből elvándorló rácok háromnegyede a szerémi, egynegyede a pozsegai szandzsákból származott. Többségük falut hagyott maga mögött. Érdekességként említem, hogy a folyóközi keresztények között egyetlen magyarra akadtam, Máté kovácsra, aki Márton nevű testvérét odahagyva a pozsegai vár alatti polgárvárosból állt be a fehérvári martalóccok második tizedébe.²¹

Végül a már kiépült, török várakkal körülvett és mintegy tizenegyezer zsoldos védővel megszállt magyarországi hódoltság a legkülönbözőbb eredetű emberekkel járult hozzá a várkatonaság utánpótlásához. Velük alább részletesen foglalkozom.

*

A harmadik zsoldlista egy évvel fiatalabb az előzőnél. A hidzsra 966. évében, azaz 1558. október 14-étől 1559. október 2-áig vezették, és szintén a budai vilájet várkatonaságát tartalmazza.²² Ha írnoka végigcsinálja azt, amibe bele-belekapott, ez lenne minden zsoldlisták legkiválóbbja. Ha ugyanis kedve volt, nemcsak az újoncok neve fölé jegyzett személyi adatokat, hanem minden katonához. Sajnos gyakran vesztette el a kedvét, s így megfejthetetlen logikával egyes lapokat sűrűn telefirkált, másokra

20 Vö. *Olga Zirojević*: Turska utvrđjena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranje. Zbornik za istorija (Matica Srpske) 1976. 100–116.

21 ÖNB Mxt 614., 163.

22 ÖNB Mxt 633., 234. p. Összesített kiadása *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. Bp. 1890. 225–237., 241–243.

csak a mustrajeleket vezette rá. Még egyazon váron belül sem következetes, némely alakulatokkal foglalkozott, másokkal nem, hol személyleírást adott, hol a származást és a rokonságot jegyezte, hol meg azt, hogy a katonák nősek-e.

De ez az első látásra lehangoló szemétdomb is kincsesbányává változik, ha ki-jegyzeteljük. Az eddigiekhez hasonló, teljes képet ugyan nem lehet az összevissza részletekből felépíteni, a mintegy ezerháromszáz érdemi, igaz, különféle típusú személyi anyag mégis sok újdonságot tartogat. Rendszerező elvnek a fegyvernemek és csapatnemek szerinti csoportosítást választottam. Azt vizsgáltam, hogy a különböző értékű, megbecsültségű és keresetű alakulatok honnan kapták az utánpótlást. Az eredmény röviden abban összegezhető, hogy a Balkán-félsziget északi sávjában nyugatról keletre, Boszniától Nikápolyig haladva egyre hitványabb csapatnemek gyűjtő-körzeteibe érünk. Egyetlen olyan fegyvernem akad, amelyikre ez a tanulság nem érvényes, a szaktudást igénylő tüzeréke. Igaz, a lista csak tizenhárom tüzer származási helyét közli, ők viszont több vidékről futottak össze, ketten Edirnéből és Isztambulból vetődtek a budai vilájetbe.

A várórségek legmegbecsültebb, legértékesebb alakulatai – nem számítva a Portáról kiküldött és onnan fizetett katonákat – a gyalogos műsztahfizok és a lovas fáriszok (további neveiken ulufedzşik vagy beslik) voltak.²³ Zsoldlistánk 276, különböző várakban szolgáló műsztahfiz származási helyét örökítette meg. Közéjük távolabbi vidékekről is elvetődtek főleg született muszlimok: Anatóliából hárman, a Balkán délibb vidékeiről húszan, a magyar hódoltságból tizenheten, ők inkább renegátok. Nagy többségük, 63 százalékuk azonban Boszniából és Hercegovinából érkezett, míg 23 százalékuk Szerbiából, Vidin környékéről és a Dráva–Száva közéről. Kirajzásuk legnagyobb gyűjtőhelyei északon feküdtek: a két Tuzla, Zvornik körzete meg a szerémségi Németi, de szép számban származtak délebbi várakból és városokból is, így a Bosznia szívében fekvő Viszokóból, Szarajevóból és Kladanjból, a hercegovinai Blagajból, a közép-szerbiai Valjevóból és Uzsicéből, illetve az alájuk tartozó falvakból. Több mint négyötödük muszlimnak született.

A fáriszok ugyanerről a területről kapták 337 főt számláló utánpótlásukat, és nagyjából azonos megoszlásban (64 százalékuk jött Boszniából és Hercegovinából, 24 százalékuk Szerbiából, Vidin környékéről és a két folyó közéről). Talán a lovasok nagyobb mozgékonyasága miatt Bosznia és Hercegovina déli vidékeiről is nekiindultak, így Szarajevóból és Mosztárból. Származási helyeik Szerbiában is délebbre értek, mint a műsztahfizokéi. A ló tartásának költségei magyarázhatják, hogy kevés falusi jutott be közéjük, háromnegyedük tehetősebb, városias, többnyire erődített helyekről származott.

Az őrségek kevesebbre becsült gyalogos csapatneme az azaboké, amely a várkatonaság soraiba igyekvők legnagyobb begyűjtője és tranzitállomása. A zsoldlisták teljes sorozata ugyanis azt mutatja, hogy a fluktuáció minden időben az azaboknál a legerősebb. Ide mindenki bekerülhetett, szegény, lovat tartani képtelen muszlim és tegnapi renegát egyaránt, sőt kalauzként vagy közkatonaként kevés keresztény is.

23 A csapatnemek és alakulatok kissé részletesebb jellemzésére *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 83–85.

Az állandó, nagymértékű lemorzsolódás azt mutatja, hogy az ügyesebbek ezt a kétes tekintélyű egységet igyekeztek minél előbb jobbra cserélni. Az 1558-ban a budai vilájet váraiban szolgáló, 272 ismert származású azab csaknem mind az északnyugat-balkáni sávból származott. Anatóliai nem akadt közöttük, Albániából ketten, a Balkán más részeiről heten, a magyar hódoltságból tízen álltak be közéjük. A Klisszától és Pozsegától Nikápolyig nyúló sávból érkező nagy többség (93 százalék) megoszlása már szemmel láthatóan eltér a két elit alakulatétól. A súly kezd a szerb terület felé tolni: egyharmadukat már Észak-Szerbia és legnagyobb számban a folyóköz indította útnak. Többségük a begyűjtő és kibocsátó központokként is funkcionáló erődített helyekről származott, talán az ide telepített vagy vándorolt katonaság szegényebb rétegének családjából.

Végül – ahogy az előző listában, úgy most is – a martalócokkal, a garnizonok mindenkitől lenézett, keresztény alakulatával érkezünk egyértelműen szerb vidékekre. Az írnok 331 martalóc neve mellé jegyezte fel azt a helyet, ahonnan elvándorolt. Anatóliából, Albániából és a klisszai szandzsákból senki nem állt közéjük, a Balkán összes többi körzetéből két ember, a magyar hódoltságból nyolc. Bosznia és Hercegovina 44 embert adott, közülük tizenketten muszlim eredetűek és hárman renegátok: ők a tiszti és altiszti karban kaptak beosztást. A nagy rác tömeg, 278 ember (84 százalék, köztük mindössze négy törzsökös muszlimmal és egyetlen renegáttal) Szerbiából, a folyóközéből és az Al-Duna Nikápolyig tartó szakaszáról áramlott ki. Az a 39 ember, aki Szerbia város-városias helyeiről kerekedett fel, kivétel nélkül a Csacsak–Uzsice vonaltól északra fekvő területről, ezen belül kétharmaduk a Duna mentéről származott. A folyóparti várak-városok mind Szerbiában és tőle keletre, mind a Szerémségben vezető helyen állnak: Belgrád, Branicevó, Ilok, Pétervárad és Galambóc ontották magukból a martalóc utánpótlást. A szerémségi várak itt is első-sorban áteresztő állomáshelyeknek látszanak.

A faluról származó martalócok többsége is ugyanezt a jól körülhatárolt körzetet hagyta el. A folyóközéből csak 30 falusi ember állt martalócnak, Észak-Szerbiából és a vidini szandzsákból viszont 86, akikből 74-en a Szendrő–Branicevó–Vidin–Reszavica kerületekbe tartozó falvakból indultak útnak. Ez a vidék, a Duna–Morava–Timok folyók közé zárt háromszög Branicevóval mint központtal – már az oszmán hódítás előtt is, de utána különösen – a letelepedett, de túlnyomóan még állattenyésztő vlah népelem legnagyobb észak-balkáni szállásterülete volt. A vlahokat már a szerb fejedelmek katonáskodásra állították, s a hagyományt mint hasznosat a szultánok is őrizték, rendeletekben és törvénykönyvekben szabályozták. A vlahok félkatonai szervezetbe osztva békében őr- és segédszolgálatokat láttak el, hadjárat idején pedig meghatározott számú katonát (leginkább öt háztartásonként egy lovast) adtak, s mindezek ellenében egyes adók alól mentességet élveztek.²⁴ Zsoldlistáink arról tanúskodnak, hogy katonáskodásuk túllépett e törvényekben meghatározott kereteken: a

24 *Nicoară Beldiceanu–Irène Beldiceanu-Steinherr*: Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves. *Südost-Forschungen* 1955. 103–118.; *Nicoară Beldiceanu*: La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et Selim I. *Revue des Etudes Roumaines* 1957. 111–129.; *Nicoară Beldiceanu*: Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane

vlah népfelesleg tényleges katonának állt, a várak martalócalakulataiban talált megélhetést. Érdekes adalék, hogy a szerb, azon belül tisztos hányadban vlah martalócok állománya sokkal állandóbb, mint a muszlim csapatnemeké, fluktuációja általában csekély. Mivel keresztényként martalócságnál többre nemigen vihették, megbecsülték szerény, de biztos jövedelemmel járó állásukat.

Zsoldlistáink tanulságait összefoglalva arra a végeredményre jutunk, hogy a budai vilájet várkatonaságának folyamatos utánpótlása csaknem kizárólag a Balkán-félsziget északnyugati végeiről, Hercegovinából, Boszniából, Észak-Szerbiából és a Dráva–Száva közéről érkezett. Az első két terület zömmel muszlim családban született férfiakat bocsátott ki magából, nagyjából azonos tömegben várakból–városokból és faluról, akik a hódoltság garnizonjainak nívósabb csapatnemeit töltötték fel. A keresztény rác katonaelem zöme Észak-Szerbiából, a vlahok szállásterületéről származott.

Bosznia-Hercegovina részesedése valószínűleg a forrásainkból kiszámíthatónál is nagyobb volt, mert a folyóköz inkább látszik a délről északra tartó áramlás átmeneti állomásának, mint katonának álló tömegek kibocsátójának. Gyanút kelt ugyanis, hogy innen – szemben Boszniával és Szerbiával – a sűrű faluhálózatból nagyon kevés ember kerekedett fel, az újoncok átütő többsége a használatban maradt vagy a katonaságtól elhagyott várakból–városokból származott. A sejtést két apró adat erősíti. A bátság azabok harmadik tizedébe 1558. március 5-én beállt egy új ember, akinek a neve mellé Valkovár polgárvárosát jegyezték származási helyül. Emberünk a Haszan Boszna nevet viselte, eredetileg tehát boszniai.²⁵ Szakasztott azonos eset kerül elő egy évvel később Endréden: itt az azabok első tizedese egy másik Haszan Boszna, aki a szegedi szandzsákban álló Bács várát – a szerémi várakon kívül ez is átmeneti állomásnak látszik – adta meg eredeti lakhelyül.²⁶

A bosnyákok és szerbek túlsúlyát tovább növelte az, hogy a katonáknak nagyjából az egyharmada²⁷ nem magában, hanem a családjával települt be a hódoltságba. 1559-ben a zsoldlista írnoka néhány vár néhány csapatneménél a feleségeket, másutt a katonaként szolgáló fivéreket is feljegyezte (a nő állapotot gyakrabban a *müteehhil*, ritkábban a *müzevvedzs der...* kifejezés jelölte). A Pesten szolgáló 139 martalócból 33-an voltak nők. Harminc asszony már Pestre költözött, három martalóc felesége még Zvornikban, a szerémségi Németiben, illetve az al-dunai Kuvinban várta, hogy férjéhez csatlakozzék. A korkmazi (adonyi) párkányból is a martalócok családi állapotát ismerjük: a 35 fős állományból 17-en nők, 15 asszony a várban élt, egy Branicevóban, egy a Szerémségben. A tamási vár 31 azabjának több mint a fele, 16 katona házas, feleségeik mind a várban laktak. Koppány 58 lova-

(1450–1550). *Revue des Etudes Islamiques* 1966. 83–132., különösen 90–94. és 116–121. A Vidin fölött a Duna partján fekvő Negotin körzetének vlahokkal való állami betelepítéséről *Dužanka Bojanić-Lukać*: *Negotinska krajina u vreme turske vladavine* (na osnovu izvora iz XV i XVI veka). *Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu* 1968–1969. 65–110., különösen 73., 110.

25 ÖNB Mxt 614., 207.

26 ÖNB Mxt 633., 231. A két személy biztosan nem azonos, korábbi lakóhelyükön kívül rokonságuk is különbözik.

27 Az egyharmados arányt sajnos kevés adat valószínűsíti, így csak feltételezésnek vehető.

sából 13-an nősek, tízen együtt éltek az asszonyokkal.²⁸ A két éve, 1557-ben elfoglalt Tata frissen felállított őrségéről az írnok sok fontosnak ítélt személyes adatot örökített meg. Buzgón jegyezte a műsztahfizok és a tüzérek (összesen 154 ember) feleségeit, a többi csapatnemnél inkább a katona-fivéreket sorolta. A műsztahfizok egyötöde, a tüzérek szűk egyharmada, együtt 32 ember volt nő. A katonák még nem rendezkedtek be annyira az új várban, hogy a feleségeiket magukhoz vehették volna: csak tizenkét katonával élt együtt az asszony. A többi feleség más hódoltsági várakban – nyilván a férjek előző szolgálati helyén –, Budán, Pesten, Fehérvárott, Nógrádban, Vitányban lakott, négyen boszniai helységeken. A négy és félszáz emberből álló őrség tizenhárom tagjának a testvérei hódoltsági várakban – hárman Tatán – katonáskodtak.²⁹

A katonának állás indítékai

A három lista eddig arra a kérdésre adott választ, hogy a budai vilájet várkatonasága honnan, a Balkán-félsziget mely területeiről kapta folyamatos utánpótlását. De felel arra is, hogy kik miért álltak várkatonának.

A különbségtétel hangsúlyos: nem azt vizsgálom, hogy általában mi vezette az embereket az oszmán hadseregbe, hanem hogy miért szegődtek el a várakba. Az állam ugyanis másként szabályozta a hadsereg nagy pilléreinek, a tímár-birtokkal javadalmazott szpáhiknak és a készpénzzel fizetett udvari zsoldosalakulatoknak, illetve a várőrségek állományának az utánpótlását. Megújított tilalmakkal igyekezett elejét venni annak, hogy a rája, az adófizető alattvalók bekerüljenek a szpáhik és az udvari zsoldosok közé; az ilyen irányú mozgást persze nem tudta teljesen megakadályozni, de nagyon megnehezítette.³⁰ Mindenki előtt szélesre tárta viszont a várak – s különösen a határon őrködő várak – kapuit. Sem a törvényi szabályozásban, sem az álláshelyek betöltésére benyújtott kérelmekben³¹ semmi nyoma nem maradt annak, hogy a társadalom bármely rétegét kizárta volna a bejutásból. Zsoldlistáink éppen azt bizonyítják, hogy a muszlim és keresztény várkatonák nagyjából állandó részesedésének betartásával mindenkit szívesen fogadtak. Magas számuk miatt még a török katonai központokból származó újoncokról sem feltételezhetjük, hogy valamennyien török katonák vagy hivatalnokok fiai lettek volna, a falvakat elhagyók pedig biztosan mind rája-ivadékok.

A nagy társadalmi vízváltástó tehát nem az adózó rája és mindennemű, kincstári kenyéren élő, adómentes katonaelem között húzódott, hanem a hatalomtól védett birtokos szpáhik és udvari zsoldosok, meg a rájának is elérhető várkatonaság között. Mindenki, aki a Balkán-félsziget népeiből bármilyen okból megvált a civil élettől, és

28 ÖNB Mxt 633., 40–42., 71., 226., 234.

29 ÖNB Mxt 633., 50–65.

30 *Fodor Pál*: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben. (Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai.) *Hadtörténelmi Közlemények* 1996. 2. sz. 55–81.

31 *Claudia Römer*: Osmanische Festungsbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murads III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe. Wien, 1995. 143–236.

a katonáskodást választotta, a szultán váraiban, különösen az újoncok ezreit felvenni képes magyar hódoltságban helyet talált magának. Az oszmánok örökké háborúzó államában a katonai pálya minden formája, még a hierarchia legaljára szorult várszolgálat is komoly becsületnek örvendett, a boszniai parasztcsalád második fiúgyermekének igazi felemelkedést jelentett. Azután, hogy bekerültek valamelyik őrségbe, a többre törekvők megpróbálták átlépni a tiltott területre: bejutni a tímár-birtokos szpáhik közé. Ezúttal már tilalmakkal kellett megverekedniük, az őrségek állományában tapasztalható erős mozgás azonban azt mutatja, hogy sokan kísérletet tettek, és az átjutás többeknek sikerült.³²

A szerény, de biztos megélhetést és társadalmi felemelkedést jelentő várszolgálat vonzereje mellett a muszlimot, renegátot és keresztényt egyaránt mozgató okok közül a legkézenfekvőbb, a családok túlnépesedése még a muszlimoknál sem igazolódik olyan erővel, ahogy elvárnánk. A népes háremekben felnövekvő, hadseregnyi utód általában is hamis képe az észak-balkáni falvak újsütetű muszlimjainál többszörösen hamis. Az újoncok személyi adatait a második zsoldlista írnoka töltötte ki a leg gondosabban. Mindig feljegyezte az örökösödési jog szerinti legközelebbi hozzátartozót,³³ leggyakrabban a fivért (felnőtt, de javarészt nőtlen férfiakról lévén szó, szülők már, gyermekek még alig fordulnak elő), akinek a katona halála esetén a kincstár az örökséget majd kiadja. Összesen 468 muszlim családban született újonc örökösként számon tartott hozzátartozóját regisztrálta, ezen belül 394 esetben fiútestvéreket. 372 újonc diktált be egy fivért, húsznak volt két, egynek négy, egynek öt fiútestvére. (Lánytestvérrel csak 11 esetben találkozunk, olyankor, ha férfi családtag nemlétében ők léptek elő örökössé; 74 újonc pedig egyke lehetett, mert testvér helyett mindenféle más – többször távolabbi, oldalági – hozzátartozójukat jegyezték a nevük mellé.) Dávid Géza számítási módszerével a fiú- és lánygyermeket azonos számúnak véve, valamint a gyermektelen és a csak lánygyermekes családokra 35%-os kiegészítést számolva³⁴ a balkáni – legnagyobbbrészt boszniai – muszlim családok nagysága csak mintegy egynegyeddal haladta meg a hódoltsági török összeírásokból rekonstruálható magyar családnagyságot. A listánkból összeszámálható 468 muszlim családból egygyermekesnek vehetünk 74-et, kétgyermekesnek 11-et, négygyermekesnek 372-t, hatgyermekesnek 20-at, nyolc-tíz gyermekesnek kettőt; a szűk séges kiegészítésekkel az átlagos gyermekszám 2,72 körül járhatott.

A nem túlnépesedett, de a magyarországinál azért népesebb második generációnak inkább a fiatalabb tagjai hagyták el a szülői házat. Abból a 372 újoncból, akiknek egy fivérük volt, 134-en elsőszülöttként, 188-an másodszülöttként látták meg a napvilágot (a többenél az írnok nem jegyezte fel, hogy a testvér idősebb vagy fiata-

32 Fodor P.: i. m. 60.

33 Az iszlámnak az oszmánoknál elfogadott hanefita irányzata szerint az öröklés sorrendje a következő: egyenesági leszármazók, egyenesági felmenők, fiútestvérek és leszármazóik, apai nagybácsik és leszármazóik, anyai nagybácsik és leszármazóik, majd a vérségi rokonok után, csak kötelező örök résszel a házastársak. *Raymond Charles: Le droit musulman.* Paris, 1965. (Que sais-je? 702.) 99.; *Ömer Barkan: Edirne Askeri Kassamina Ait Tereke Defterleri (1545–1659).* Belgeler 1966. 5–6., 20–23.

34 Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 51–57.

labb-e). A sokgyermekes családokból viszont inkább az idősebbek, az első- és másodszületett fiúk álltak katonának. A muszlim újoncok nagy többsége legényemberként döntött a katonai szolgálat mellett: az egész 468 fős társaságból mindössze 24 apát számolhatunk össze, akiknek majdani öröksége fiaikra vagy lányaikra várt. (Ebben az anyagban feleségek soha nem szerepelnek örökösként.)

Listánk renegát és keresztény szereplőinek családi körülményei alig tértek el a muszlimokéitól. 132 frissen áttért és 120 keresztény újoncot vehetünk szemügyre, akiket sok szempontból egy csoportnak számíthatnánk, hiszen az adott fiú személyes iszlamizálása nem sokat változtatott meglévő keresztény családja szerkezetén. Mégis külön vizsgálom őket, hogy a többitől minden olyan kérdés elváljék, ami az iszlamizáció része.

E két csoportban – talán a megfogható családok kisebb száma miatt – nincs négy-öt-hat fiúgyermekes család. Csaknem az összes renegát újoncnak, 96 katona közül 92-nek egy fiútestvére volt, és csak négynek kettő. A törzsökös muszlimokhoz hasonlóan ezekből a családokból is inkább a fiatalabb fiúk álltak katonának: 43 másodszületett 26 elsőszületettel szemben. Figyelemre méltó eltérés viszont, hogy a 132 renegát közül tizennégyen már gyermekes apák (az összeshez képest ők a muszlimoknál 6, itt 11 százalékot képviselnek). Végül a 120 kereszténynek ismét átütő többsége, 99 katona két fiúgyermekes családból származott, három fiúgyermekesből csak négy. Változás viszont, hogy enyhe túlsúlyba kerültek az elsőszülettek, és a gyermekes apák száma is tovább emelkedett (12 százalékra).

A fenti, bizonyára álmosító adatokat röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a többségükben két fiúgyermeket nevelő muszlim és renegát családokból inkább a fiatalabb fiú ment világgá, akit a családi gazdaság nélkülözni tudott, vagy éppen kivetett magából. A nagyrészt vlah keresztények viszont, akik együtt éltek a katonáskodással, idősebb fiúként, gyermekes házas emberként is könnyebben szolgálatba álltak.

A katonai pálya közelsége a családon belül is ösztönzően hatott, egyrészt a következő családtag döntésére, másrészt a felvétel esélyeire. 1543-ban hét fehérvári műsztahfizről állította az írnok, hogy katonák, főleg tisztek testvérei, kettejük fivére janicsárként szolgált. 1558-ban a muszlim származású újoncok között huszonnyolcan olyan családban nőttek fel, amelynek valamelyik idősebb tagja – apa, nagybácsi, testvéré, leggyakrabban ez utóbbi – katonáskodott, példája megragadta a fiatalabbat. A renegát újoncok egy része is idősebb fivéreit követte, akik korábban iszlamizáltak és álltak katonának. A listában vallási hovatartozástól függetlenül a rokoni összetartás több példájával találkozunk. Szefer Díváne az északnyugat-bulgáriai Berkovica felső városrészéből került a koppányi lovasok hatodik tizedének élére, ugyanonnan származó unokaöccsét a hetedik tizedbe osztatta be. A hercegovinai Blagaj várából olyan muszlim állt be a hatvani lovasok közé, akinek két testvére Füleken szolgált, egy Szófia melletti faluból Jován Nikola pedig azért kérte magát a hatvani martalócok közé, mert Iván nevű fia már az alakulat tagja volt.³⁵ A következő évből azokra a tatai esetekre emlékeztetek, amelyeket fentebb idéztem.

A csoportos katonának állás érezhetően serkentette az újoncok bátorságát és vállalkozó kedvét. A nagy gyűjtőhelyekről, például Sarajevóból vagy Zvornikból

35 Az esetek sorrendjében ÖNB Mxt 614., 184., 122., 127.

együtt érkező néhány fős csapatocskák még tekinthetők véletlennek,³⁶ de a kisebb helyekről összekapaszkodva beállók már nem. A szerbiai Csacsak körzetében fekvő Pozsegából négyen együtt kerültek Szegedre lovasnak, a Mosztártól délre eső Ljubuskából két ember műsztahfiz, egy lovas lett Hatvanban, Djakovárból hárman együtt jöttek Görösgálba szintén lovasnak, míg két Szilisztra melletti faluból három ember a szentmiklósi fáriszok számát szaporította.³⁷

Sok esetben a szükség kényszere terelt katonának olyan embereket, akik előtt ez az egyetlen út nyílt a kitörésre. Ilyenek voltak a család nélkül maradt árvák, 1558-ban összesen huszonegyen, akik közül hárman meg sem tudták pontosan mondani, hogy hol töltötték gyermekkorukat. Négyötödük renegát volt, olyan keresztény fiú, aki elvesztvén összes közeli és távolabbi rokonát, megragadta az önállósodás egyetlen lehetőségét, a katonáskodást. Sorsuk legtöbbször együttérzésre, nagynéha gonoszkodásra készíti a kései szemlélt. Így annak a fehérvári árva fiúnak a pályája is, aki szülőhelye várába szegődött el török katonának. Ez ritkán történt meg, az áttért magyarok igyekeztek távol kerülni gyermekkoruk színhelyétől. Esetét az is szokatlaná teszi, hogy friss renegátként egyből a vár legjobban fizetett elit alakulatába, a műsztahfizok közé került. Karrierjét életútja rövidke állomása magyarázza, az, amíg katonáskodása előtt fürdősfíúként dolgozott a török fürdőben. Itteni buzgóságával találhatott magas pártfogóra, aki az adott helyzetben elérhető maximumot szerezte meg neki. Ha így volt, ez adott okot és merészséget neki ahhoz, hogy a szülővárosában maradjon: a következő évben is ugyanazon a poszton szolgált.³⁸

Az árvakénál is kiszolgáltatottabb helyzetből menekültek a keresztény rabok. Ha gazdájuk akár pénzért, akár üdvözülést segítő jócselekedetként felszabadította őket, szabadságuk áráként áttértek és katonának álltak. Tizenhat felszabadított rabunk (*azade*) többsége a magyarországi hadszíntéren esett fogságba: egy-egy szlovén, horvát és cseh mellett kilenc magyar, akik jeles rabtartóktól, pasáktól, bégektől, várkapitánytól, szpáhitól, agáktól, legrosszabb esetben tizedesektől nyerték vissza szabadságukat, olyan emberektől, akiknek anyagi helyzete megengedte a lemondást egy-egy áruba bocsátható rabjukról. Azt gondolhatnánk, hogy a felszabadított rabok az áttérést és a katonának állást a szabadulás árának tekintették, s utána az első – az állandó csatározásokban élő hódoltságban könnyen – adódó alkalommal megszöktek. Nem így volt. Az 1558-ban felszabadított és várakba került rabokat 1559-ben kivétel nélkül a helyükön találjuk, nemcsak a magyarokat, hanem a csehet, a horvátot és a szlovént is. 1569-ben és 1573-ban³⁹ az eredeti csapatnemekben és tizedekben már nem szerepelnek, de ez az időközben lezajlott átszervezések és a várkatonák általánosan erős mozgása miatt természetes.

További kategóriát jelentenek azok az emberek, akik a polgári vagy katonai igazgatási hierarchia egy-egy befolyásos képviselőjének kíséretébe álltak, vagy csak a

36 Pl. a Szarajevóból Pestre szegődött három műsztahfiz (ÖNB Mxt 614., 36–37.), vagy a Zvornikból a pécsi lovasok közé állt három muszlim (ÖNB Mxt 614., 188–189.).

37 Az esetek sorrendjében ÖNB Mxt 614., 210., 120. és 126., 203., 141.

38 ÖNB Mxt 614., 148., ill. Mxt 633., 173., mindkét listán a fehérvári műsztahfizok 25. tizedében.

39 ÖNB Mxt 642. és 626.

környezetében lebzseltek, és az ő segítségével pályáztak zsolddal vagy szolgálati birtokkal fizetett, biztos állásra a hadseregben (közéjük számítottam mindenkit, akit a listákon a pártfogóhoz a következő török szavakkal kapcsoltak hozzá: *kul, adam, tabi, mukajjede/müfide*⁴⁰). Ilyen emberek már a fehérvári műsztahfizok 1543-as névsorában is megjelentek, nekik a kapcsolatukat jegyezte fel az írnok, a származási helyüket nem. Tizenhatan voltak (a valamiképpen meghatározottak 2 százaléka), és majdnem mind szandzsákbégek szolgálatában álltak. 1558-ra számuk lecsökkent, mert némileg összekeveredtek a felszabadított rabokkal. Meglétük mégis megfogható. A szlovén fiú korábban bizonyos Redzeb aga mellett élt, másik két ember pasák szolgálatában állt.⁴¹

Etnikum, vallás, iszlamizáció

1558-ban a budai vilájet váraiba 184 friss renegát állt be katonának. Egyötödüket tették ki a kényszerből iszlamizált árvák és rabok, népesebb négyötödük önként választotta az érvényesülésnek ezt az útját. Közöttük 114 olyan renegát újonc, akinek a neve mellé az írnok fiútestvért (két esetben fiú unokatestvért) jegyzett legközelebbi hozzátartozóként. Közülük 21 hercegovinai, 56 bosnyák, 21 szerb, 7 albán és 9 magyar. A vizsgálati anyag tehát nem nagy, de azért elégséges alap utánanézni annak, hogy az áttérés személyi vagy családi döntésen alapult-e, az adott fiút vagy egész korosztályát ragadta-e magával.

A Hercegovinából és a klisszai szandzsákból a hódoltságba vetődött 21 renegát újonc közül mindössze két olyan akadt, akinek a testvére még nem tért át. A bosznai szandzsákból útnak eredt 24 fiatalembernek csupa áttért fivére voltak, a 32 zvoniki származású között hatnak a fivére még tartotta kereszténységét. A Szerbiában felmérhető családok között a homogén muszlim és a vegyes vallású másodgenerációk aránya 8:1-hez, a Dráva–Száva közén 10:2-höz. Összesítsük a Balkán-félszigetnek ezt a legtöbb katonát adó északnyugati tömbjét: a 98 családból 87 újonc generációja testületileg iszlamizált, és csak 11-ében élt együtt a két vallás. A kettőnél több tagból álló testvér-bokrok egységesen muszlimok, a „vegyespárosokból” mindig a fiatalabb fiú keresztény, talán még gyerek, aki majd követi bátyját. A szülők a dolog természetéből adódóan keresztények, néhány nagybácsi azonban muszlim, az áttérésnek tehát már az idősebb korosztályban akadtak apostolai.

Az albán és a magyar renegátokról szóló, sajnos kisszámú adat merőben más helyzetet mutat. Hét albán renegát testvérének a neve ismert, csak ketten voltak

40 Az utolsó, bizonytalan olvasatú szóval csak az 1543. évi zsoldlistában találkoztam, és a szakirodalomban sem leltem a nyomát. Többnyire diakritikus pontok nélkül áll a listában, a néhány kipontozott helyen mindkét olvasat elképzelhető. A mukajjede szó valamihez vagy valakihez kapcsolódót, regisztráltat jelent, a müfide értelme: valami vagy valaki számára hasznos, segítő. A következetesen kिरakott -e végződést nem tudom megmagyarázni. Az öt betűből álló szót az írnok mindig azonos módon írta le, más olvasat nem adódik, s az is egyértelmű, hogy a szó után álló személyhez való tartozást fejez ki.

41 Az esetek sorrendjében: ÖNB Mxt 614., 16., 15.

muszlimok, öten megtartották hitüket, ahogy az írnok gondosan odajegyezte: gyau-rok (*kafir*). A rabságból szabadulni igyekvő magyar renegátok fivéreiről általában nem esik szó, csak egyet ismerünk, ő keresztény maradt. Összesen tíz áttért magyar újonc tizenegy fiútestvére szerepel a listán, négyük fivérükkel együtt iszlamizált, he-ten kitarítottak vallásukban. A nem a családot, hanem csak a személyt érintő áttérés a magyarok esetében természetesnek tetszik: a halálos ellenség vallása nem vonzha-tott tömegeket. Az albánoknál azonban meglepő, hiszen kiváltságaikat mentendő az ő előljáróik már a 14. század utolsó évtizedeitől vállalták az oszmánokkal való együttműködést,⁴² devsirmével begyűjtött fiaik oszlopaivá váltak az oszmán államve-zetésnek és hadseregnek.

Az eltérést a kereszténység keleti és nyugati rítusa közötti szakadék magyaráz-za, amely nemcsak az iszlamizálók viselkedését határozta meg, hanem azt a módot is, ahogyan a törökök nézték őket.

Az Oszmán Birodalomban a 19. századig keveset törődtek az etnikai-népi hova-tartozással. Ennek teljesen megfelel a zsoldlisták összeállítóinak az észjárása, amely a katonának jelentkezett férfiak azonosító adatai között a népnevet csak elvéve te-kintette fontosnak megjelölni. Ha ezeket az eseteket végigbogarásszuk, hamarosan kiderül, hogy eljárásuk következetes volt.

Az 1543-as listán két népnévvel találkozunk, az albánnal és a magyarral. 1558-ban is ez a kettő fordul elő legtöbbször, de mellettük négyszer a horvát, egy-szer-egyszer a szlovén, a cseh, a „tót” (= szlovák), a görög és a szerb is szerepel. A sorból két népnév lóg ki, a görög és a szerb, ez utóbbi különösen. Mert e két, majd az egy évvel későbbi listában szereplő egyetlen esettől⁴³ eltekintve nem találkoztam azzal, hogy ortodox keresztényből áttért katonához odaírták volna annak a népnek a nevét, amelyből eredt. Az 1558. évi, különösen rendhagyó szerb újonc, aki Pozsegában élő keresztény anyját hagyta el a pécsi lovasokért, és áttérése után Hudáverdi Allahhá lett, az egyetlen olyan szerb, aki a török írnoktól megkapta a népi hovatartozást és az iszlamizálást megörökítő szabvány mondatocskát: „szerb fiú, szabad akaratából áttért az iszlámra” (*szirfcse oglani iken ihtjarile iszlama gelip*) – a mondat rajta kívül kizárólag nyugati keresztények személyi anyagaiban fordul elő. Esete oly mértékben elüt a következetes gyakorlattól, hogy magyarázatot kíván. A fiú anyjának diakritikus pontok nélkül leírt neve mindenekelőtt Katának olvasható, így nem kizárt, hogy emberünk magyar volt, és népnévében az írnok tévedett, ahogy az sem, hogy szerb apától és magyar anyától született, és az utóbbi vallását követte – az etnikumoknak és a vallásoknak a családokon belüli keveredése a hódoltság délke-leti végein is mindennapos. Bárhogy volt is, ezt a három esetet nyugodt lélekkel sza-

42 Az 1385. évi Vjosa menti csata után a délalbán előkelők egy része elfogadta a szultán hűbérurasá-gát. *J. Reuter*: i. m. 14. Évtizedekkel Albánia végleges megszállása előtt, 1431-ben az ország déli fe-lében kiosztott tímár-birtokok közel egyötöde albán előkelők, köztük négy főpap kezén volt. *Halil Inalcik*: 1431 tarihli defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. In: IV. Türk Tarih Kongresi, Tebliğler. Ankara, 1952. 132–139.; *Uő*: Suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.; II. Mehmed korára: *Uő*: Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. I. Ankara, 1954.

43 Az említés sorrendjében ÖNB Mxt 614., 159., 189., Mxt 633., 96.

bályt erősítő kivételnek tekinthetjük. A szabály pedig abban foglalható össze, hogy az ortodoxiát elhagyó sok száz renegát iszlamizálását a török szemlélet természetesen vette, nem érdemesítette külön megjegyzésre. S ha a vallásváltás nem kapott hangsúlyt, az etnikai hovatartozás végleg nem volt érdekes. A szemlélet érthető: a bizánci határvárakból a 13. század végén elsőként átálló várurak példáját görögök és délszlávok ezrei követték, a hódítások, a telepítések és a tömeges áttérés nyomán megváltozott a Bizánctól elragadott tartományok etnikai és vallási képe. A folyamat kétszázötven éve tartott, és természetessé vált. A tartós együttélés a mindennapi élet sok pontján összebékítette az ortodoxiát és az iszlámot.

A törököknek ez a szemlélete a görögök, szerbek, bolgárok esetében nem okoz gondot, felmerül viszont a kérdés: hogyan számoltak el a bosnyákokkal? Az ő renegátjaiknak sem népi, sem vallási hovatartozását nem említik soha; ez valamilyen más szemléletet mutat, vagy pedig azt, hogy a katonának álló bosnyák renegátok között egyetlen katolikus sem akadt?

A bosnyákok tömeges iszlamizálását mindenekelőtt és leggyakrabban bogumil múltjukkal magyarázzák, a szakmunkákban a múlt század hatvanas éveitől mindmáig ez a vélemény uralkodik.⁴⁴ A régebbi szakirodalomban elvéve, újabban egyre gyakrabban merülnek fel ellenvélemények. Van, aki a bosnyák keresztény dogmák elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek semmi közük a bulgáriai bogumil, annál több a franciaországi kathar eretnekséghez,⁴⁵ mások határozottan állítják, hogy a bosnyák egyház minden különbsége ellenére katolikus volt.⁴⁶

Szerencsére ahhoz, hogy a témánk szempontjából érdekes kérdésekre választ adjunk, nem kell állást foglalnunk a bogumil, kathar vagy katolikus hittételek túlsúlyának megítélésében. A Balkánt és azon belül Boszniát kiváloan ismerő John Fine érvelése meggyőző. Eszerint a bosnyák egyház egy olyan katolikus szerzetesrendből nőtt ki, amely valamikor a 13. század közepén szakított Rómával. Semmi jele annak, hogy egyházzá növe a katolikus (vagy legalábbis a keresztény) dogmákkal is szakított volna: elismerte a mindenható Istent, a Szentháromságot, a keresztet, a szentek kultuszát stb., ami merőben ellentétes a dualista bogumil tanokkal. Hígyük el neki, hogy a hittételek katolikusak, de azt is, hogy az egyház szervezete és gyakorlata egyáltalán nem az, s témánk és a bosnyákok tömeges iszlamizálása szempontjából ez a

44 *Ema Miljaković*: Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji. In: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena i. m. 285–295. Még az oszmanisztika nagy klasszikusa, *Franz Babinger* is élete végéig ragaszkodott a bogumilizmus és az iszlamizáció oksági kapcsolatához, pl. *Der Islam in Südosteuropa*. In: *Völker und Kulturen Südosteuropas. Kulturhistorische Beiträge*. Red. Balduin Saria. München, 1959. 212.

45 *Franjo Šanjek*: Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare, XIIe–XVe siècles. Bruxelles–Paris–Louvain, 1976.

46 Ennek a véleménynek korai megfogalmazása *Krunoslav Draganović*: *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*. Zagreb, 1934. A kortárs irodalomban ennek az álláspontnak a képviselője *John V. A. Fine*. A bosnyák egyháznak szentelt kötetét (*The Bosnian Church: A New Interpretation*. New York, 1975.) sajnos nem ismerem. Felfogását nagy Balkán-monográfiájában is összefoglalta: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1987. 143–149., 481–488., 577–590.

döntő. Fine kifejezését idézve „kissé félrevezető egyháznak nevezni” a szervezetet, amely egy „apónak” (*djed*) nevezett püspök vezetése alatt szétszórt kolostorokból állt. A kolostorok többsége kicsi volt, néhány gyatrán képzett szerzetes állt bennük a hívek és az utazók szolgálatára. A kolostorok hálózata csak a központi területen volt sűrűbb, az ország több részére nem jutott belőle. Világi papság hiányában a vallás-gyakorlat a kolostorokban folyt szláv nyelven. Nemcsak a rendszer, hanem a külsőségek (a kolostorok képe, belső díszítése, az írásbeliség) is erősen emlékeztettek az ortodoxiára.⁴⁷

A bosnyák egyház kiszorult a világi hatalomból, már csak azért is, mert osztozni kényszerült a Dél-Boszniában és Hercegovinában uralkodó ortodoxokkal és a katolikusokkal. A római katolicizmust és egyházát nem ő, hanem kizárólag az 1340 óta terjeszkedő ferencesek képviselték, akik a helyhez alkalmazkodva szintén kolostori hálózatot építettek fel. Kis számuk ellenére – a 15. században egész Boszniában vagy száz ferences működött – befolyásukat hiba lenne lebecsülnünk. Témánk szempontjából azonban a lényeg abban áll, hogy ez a befolyás a bosnyák királyokra, a nemes-ség kisebb-nagyobb részére, a tenger melléki kereskedőkre és a bányavárosok német lakosságára korlátozódott, a kisvárosi és paraszti népességet – ahonnan a budai vilájet török várkatonái származtak – nemigen érintette.⁴⁸

Boszniában a törökök sem a hitélet külső jegyeiben, sem a hívők viselkedésében nemigen tapasztaltak újat. Nyilvánvaló, hogy a bosnyákokat nem tekintették katolikusoknak, a szó nyugat-európai értelmében nem is voltak azok. Maguk a bosnyákok pedig erős, ellenállni képes egyházi szervezet és összetartó, kisebb vallási közösségek hiányában, a hatalom politikai érdekektől és szükségektől irányított vallásváltásai⁴⁹ iránt közömbösen, három kolostori rendszer hatása alatt is – vagy éppen emiatt – szilárd vallásos meggyőződés nélkül fogadták az oszmán hódítást, és tértek át a Balkán-félsziget minden népe közül a leggyorsabban az iszlámra.⁵⁰ Lehetséges, hogy az oszmán katonai szolgálat kínálta társadalmi felemelkedés is erre sarkallta őket. A törökök mindezt természetesnek vették.

Visszatérve az elhagyott gondolatmenethez: az oszmánok érdeklődése nép és vallás iránt akkor élenkült meg, amikor Velence és Magyarország befolyási zónájába majd területére, ezzel a nyugati kereszténység hívei közé érkeztek. Ezúttal nem ta-

47 *J. V. A. Fine: The Late Medieval Balkans* i. m. 481–483.

48 I. m. 484.; *Simg Ćirković: Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd, 1964. 109–112.

49 Szerbia bukása (1459) után Štefan Tomaš király a pápától kért segítséget a törökök ellen, aki a bosnyák egyház felszámolását szabta feltételül. A király a papságot választás elé állította: vagy katolizál, vagy száműzetésbe megy. II. Pius állítása szerint kétezren tértek át, a száműzetést negyvenen választották. Közvetlenül a bukás előtt a bosnyák egyház elhagyta híveit, addig sem nagy tekintélye összeomlott. *J. V. A. Fine: The Late Medieval Balkans* i. m. 581–582.

50 A bosnyákok sokáig muszlimnak sem voltak tudatosabbak és szilárdabbak, mint kereszténynek. Boszniában járt pápai vizitátorok és utazók írták le, hogy a felületesen iszlamizált falusi lakosság sokat megőrzött a keresztény hagyományból, pl. számon tartotta az elhagyott vallás ünnepeit. Sokan törökül sem tudtak. *Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). Történelmi Szemle 1997. 467–469.; Uő: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. Századok 1998. 842.*

pasztaltak tömeges, legfeljebb egyedi áttérést, a vallások összeszokása pedig számba sem jöhetett, hiszen a 16–17. század európai háborúiban az oszmánok ellenfelei kivétel nélkül nyugati keresztények voltak. A török nyelvnek azonban az ortodoxokon elkoptatott *gyaur* szón kívül nem volt külön szava erre a másként viselkedő és másként szemlélt kereszténységre, elkezdte hát használni a népneveket. De nem kétséges, hogy ezekkel inkább a vallást akarta kifejezni. Erre mutat az, hogy listáink mintegy kétezernyi bejegyzésében csak a fent emlegetett három kivételes esetben áll népnév ortodox eredetű újoncok személyi anyagaiban, a népnévvel jelölt többi renegát biztosan vagy joggal feltételezhetően mind nyugati kereszténynek született. A vallási tartalom további egyértelmű mutatója, hogy az iszlamizálást csak római keresztények esetében emlegették fel.

A török szemlélet és szóhasználat a legfiatalabb tartományban, a hódítókkal és vallásukkal még csak ismerkedő magyar hódoltságban fogható meg legjobban. Az innen katonának állók között mindenféle nép és vallás előfordul. Van közöttük kilenc törzsökös muszlim fiú, aki a török központokba betelepített családok fiatal generációjából jelentkezett szolgálatra.⁵¹ A másik egyértelmű csoportot tizenkét rác alkotja.⁵² Többségük, hét ember a Tiszántúl – leginkább a temesvári vilájet – elrácosodott területeiről származott; ötük családja falun élt, egynek-egynek Temesvárott és Pancsován. A maradék öt rácból négyen délen fekvő török központokból, Titelből és Bácsról érkeztek, egy ember pedig Fehérvárról. Két érdekesebb eset érdemel említést. Egyik emberünk a szolnoki szandzsákban fekvő Kengyel falut⁵³ hagyta el, benne egy nem akármilyen testvért, akiről az írnok ezt jegyezte fel: „Kalugyer nevű (így!) szerzetes testvére van”.⁵⁴ A másik eset írnofi tévedés. Temesvár városából egy Radu Gyuradin nevű, neve után román–szerb keverék állt katonának, őt az írnok magyarnak állítja.⁵⁵ Elírása megerősíti azt a feltételezést, amellyel a pozsegai szerb renegát etnikumának és iszlamizálásának rendhagyó bejegyzését fentebb magyaráztam. Ez a két kis csoport, a muszlim és a rác családok fiai tiszta esetek, az írnok hozzájuk nem is fűzött magyarázatokat. Nem kommentálta azt a két szál magyart sem, aki nevét és hitét megtartva állt martalócnak. Egyikük, Petri Balázs Ráckevéről szegődött el Fehérvárra, a másik, Ládás(?) Mihály a Pécs nyugati előterében fekvő Cserkútról Pécsre.⁵⁶ Nem tértek át, ezért az írnok a magyarságukat sem emlegette.

51 Lakóhelyeik Buda, Siklós, Szeged, Pest, Szekszárd, Bács, Ráckeve és Pécs. Az említés sorrendjében ÖNB Mxt 614., 5., 95., 128., 140., 176., 183., 185. és 190. Nem kizárt, hogy a Ráckevéről származó fiú renegát volt, második neve ugyanis Díváne, ami néha (eldönthetetlen, hogy mikor) az Abdullahnak felelt meg.

52 ÖNB Mxt 614., 49., 90., 119., 137., 138., 166., 195., 212., 216.

53 A falu teljes lakossága rác volt. *Ágoston Gábor*: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. Zounuk 1988. 267.

54 ÖNB Mxt 614., 137.

55 Uo. 49.

56 Uo. 163., 195.

Mindjárt más a helyzet a huszonöt magyar eredetű renegátnál.⁵⁷ Egyetlen embertől eltekintve vagy a magyarságukat, vagy az iszlamizálásukat, többségüknél mindkettőt feltüntették: az elsőt a „magyar fiú” (*madzsar oglani*), a másodikat az „áttért az iszlámra” (*iszlama gelip/gelmis, müszlüman olmus*) kifejezéssel jegyezték fel, utóbbihoz néha hozzáfűzték, hogy ezt önként tette (*ihtijarile* vagy *kendi rej*). Az egyetlen kivétel egy renegát arácsi fiú, akinek nemzetiségét faluja színmagyar lakossága⁵⁸ és anyjának Katalina neve teszi biztossá, az írnok azonban sem a magyarságát, sem az áttérését nem jegyezte fel.

A hódoltságban beállók között még három hasonló renegátunk van, az ő nevük mellett is csak a lakhelyük szerepel. Bennük nem hanyagul adminisztrált magyarokat, hanem szabályosan bejegyzett, renegát délszlávokat sejttek. Egyikük Esztergomból állt be, a másik Budáról, a harmadik Vácraól.⁵⁹ Az első rokonairól nem tudunk meg semmit, a másodiknak két, a harmadiknak egy muszlim fivére volt. Ha a feltételezést csak ezek a testvérek valószínűsítenek, ugyancsak gyenge lábakon állna. A szerencse azonban perdöntő bizonyítékról gondoskodott.

Az 1570-es évek elején, listánkban legfeljebb tizenöt évvel később részletes leírás készült a váci ingatlanokról. A forrás unikum, fennmaradása különleges szerencse: egy török katonai, igazgatási és kereskedelmi központ társadalmát, épületeit, életét örökítette meg.⁶⁰ Összeállítója minden ingatlant részletesen leírt, és éppen aktuális tulajdonosán kívül gyakran harmad-negyedízig felsorolta az előzőket. Közöttük két váci renegátunkat, a biztos magyart és a feltételezett rácot is megtaláljuk. A zsoldlista szerint a magyar fiú egy bizonyos Memi bég felszabadított rabjaként iszlamizált, a török „keresztységben” a Perváne Abdullah nevet kapta, és a drégelyi műsztahfizok negyedik tizedébe osztották be. A váci házak leírásából megtudjuk, hogy apját Csiszár Jánosnak hívták. A Haszan vojvoda mecsetjéről elnevezett városrészben álló családi ház az apa „halála után az iszlám hitre tért Pervánéra szállt”, aki azután eladta. Pervánének közvetlen közelben egy másik háza is volt, ezt már drégelyi várkatonaként vette két töröktől, később azonban ezen is túladott.⁶¹ Délszlávnak feltételezett emberünk, Hamza Abdullah Szolnokra szegődött azabnak. A zsoldlista annyit közöl róla, hogy „Vác városából való, később az agánál jelentkezett; Musztafa nevű várkatona öccse van”.⁶² Vácott a Zsidó utca első és negyedik házát egy

57 Előfordulásuk sorrendjében ÖNB Mxt 614., 28., 31., 43., 63., 77., 82., 94., 97., 109., 113., 114., 118., 123., 140., 146., 148., 152., 156., 169., 171., 173., 190., 199., 209. Származási helyeik: Fehérvárról 4, Földvárról 2, Pécsről 2, Pestről, Vácraól, Szekszárdraól, Válról, Szécsényből, Bujákról, Tolnáraól és Kálmáncsaóól egy-egy ember, valamint a következő falvakból szintén egy-egy újonc: az Esztergomhoz tartozó Övedröól és Anyaláóól, a Fehérvár alá tartozó Arácsraól, a koppányi szandzsáóákban fekvő Bánraól, a Veszprém melletti Kajáórból, a Szolnokhoz tartozó Ványáóól, a Gömör megyei Bátkáóól, ill. két meg nem nevezett faluból Pápa és Tolna vidékéóól.

58 *Josef Matuz*: Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. Berlin, 1986. 281.

59 A felsorolás sorrendjében: ÖNB Mxt 614., 18., 33., 137.

60 Kiadta *Fekete Lajos*: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942.

61 ÖNB Mxt 614., 97.; *Fekete L.*: A törökkori Vác i. m. 110., 276. és 278. sz.

62 ÖNB Mxt 614., 137.; *Fekete L.*: A törökkori Vác i. m. 36., 37. és 40. sz.

Abdullah-fi Hamza és Musztafa nevű testvérpár birtokolta, akik az 1570-es évek elején – feltehetően később is – ott laktak. (1569-ben Hamza már nincs a szolnoki azabok között,⁶³ nyilván hazaköltözött Vácra; Musztafa 1573-ban lovasként szolgált Vácott.⁶⁴) Mindkét Zsidó utcai házukat Musztafa vette. Az elsőt a kincstártól, ezt eladta bátyjának, a másikat egy helyi magyar családtól. Semmi kétség, hogy Hamza és Musztafa nem váci magyarok, hanem az őrség betelepített balkáni katonái voltak.

A török zsoldlistába a magyarokhoz hasonlóan jegyezték be a többi nyugati keresztényből lett renegátot is. A füleki azabok között szolgált Ahmed Abdullah, aki-nek neve fölé az írrok ezt jegyezte: „a füleki náhijében fekvő Rimaszombat nevű vár városából való tót (törökül is így!) fiú, áttért az iszlámra, kalauz”.⁶⁵ Népnévvel jegyezték be a szlovén és a cseh származású két újoncot,⁶⁶ és ugyanez járt ki a négy horvátnak is. Együkük esete különösen érdekes. Perváne Haszannak hívták, bátyját Alinak, tehát apja is, fiútestvére is muszlim, a család legalább egy generációval korábban iszlamizált. Az írnoktól mégis megkapta a szokásos mondatocskát: „horvát fiú, áttért az iszlámra”.⁶⁷ Már muszlimnak született, horvát eredetét mégis számon tartották. Sajnos nem tudjuk, hogy a török szemlélet a magyar renegátok magyarságát is észben tartotta-e több emberöltőn át, mert az idő rövideje miatt 1558-ban ilyen esetek még nem lehettek, később pedig a források hiányoznak. Csak annyi bizonyos, hogy az albánoknál megtette.

1543-ban 23 fehérvári müsztahfiz neve alatt áll az albán (arnaut) népnév, tizenkétszer Abdullah-fi új áttérteket, tizenegyszer olyan embereket jelölve meg, akik már muszlim apától születtek. Az írrok nagy szolgálatot tett volna, ha származási helyüket is megjelöli. Nem tette meg, így ez a lista csak azt engedi megállapítani, hogy egyes albánok származását valamilyen ismeretlen rend szerint több generáción át számon tartották. A megoldásban a bőbeszédű 1558-as zsoldlajstrom segít, ennek viszont – minthogy ekkor kevés albán került Magyarországra – kicsiny, mindössze kilencfős a vizsgálati bázisa.⁶⁸

Nyolcan albán területről származtak, egy ember a messzi Móréából keveredett elő. Hatan népnévvel jelöltek, háromnak csak a származási helye albániai. Az „albán fiúk” közül ketten Skodra (a török Iszkenderije) körzetéből, ketten a tőle keletre elterülő Dukagin hegyvidékéről származtak, az ötödik az ország déli felében, az elbaszani kerületben született, a hatodik a móreai. Többségük nem Abdullah-fi, nevük Ali albán, Haszan albán stb. A három maradék ember Abdullah-fi, nevük mellett nem áll népnév, de albán területről, Ohrid és Tepelena körzeteiből valók.

Csak ennek a sovány anyagnak az alapján légből kapott ötlet lenne a nyugati és keleti kereszténység eltérő megítélését feltételezni. A magyar, horvát és egyéb példák után azonban érdemes egy pillantást vetni Albánia vallási viszonyaira is a 15–16.

63 ÖNB Mxt 642., 203–205.

64 Uo. 626., 72.

65 Uo. 614., 118.

66 Uo. 16., 116.

67 Uo. 107., a másik három horvát 43., 110., 125.

68 Uo., előfordulásuk sorrendjében 58., 123., 129., 139., 170., 204., 205., 210.

század fordulóján.⁶⁹ Velence tartós és a 16. századba átnyúló befolyásának köszönhetően az ország tengerparti és északi részein erős – nem bosnyák típusú, hanem igazi – katolikus hagyományok éltek, amelyeknek ereje a népesség tömegeit sarkallta arra, hogy az oszmán hódítók elől több hullámban Velence még megmaradt birtokaira és Itáliába meneküljön. E terület keresztény népességében a katolikus túlsúly még a 18. század elején is csaknem kizárólagos: 1703-ban öt északi tengerparti kerület (Skodra, Pulaj, Zadima, Lezhe, Durres) 371 falvában 5349 katolikus háztartással szemben mindössze 37 pravoszláv család élt.⁷⁰ Az ország déli felében az ortodoxia volt meghatározó. Albánia bukása után az iszlám eleinte inkább csak a törzsi vezető réteget ragadta magával, a 16. században a népesség nagyobb része makacsul őrizte a két keresztény hitet.

Kicsinyke anyagunkban erre az utóbbi megállapításra rímel az, hogy albán renegátjaink többnyire magukban tértek át, fivéreik „gyaurok” maradtak. S ha a vizsgálati anyag korlátozott is, tanulságai megfelelnek a török szemléletnek és szóhasználatnak. Azok, akik népnévvel kerültek a listába, az elbaszáni renegát kivételével mind katolikus vidékeknek, Skodra körzetének és Dukaginnak (meg a szintén Velencétől elragadott Móreának), míg az Abdullah-fiak az ország ortodox, déli felének a szülöttei.

*

Minden fenti tanulság a hódoltságra nézve röviden abban összegezhető, hogy a budai vilájet várkatonaságának, vele „törökségének” zöme balkáni, elsősorban bosnyák, másodsorban szerb (egy részük vlah); elhagyott – a martalócok esetében megtartott – vallását tekintve ortodox. Források hiányában lehetetlen megmondani, mi volt a helyzet a temesvári vilájetben, mint ahogy azt is, változott-e mindez a 17. században. Nem lenne meglepő, ha – forrást találva – egy hasonló temesvári vizsgálat szerb és al-dunai túlsúlyt mutatna ki: ha a vilájet kipusztuló falvainak népessége ebből az irányból kapott utánpótlást, valószínűleg a várkatonasága is innen táplálkozott. Ez azonban pusztá feltételezés. Mint ahogy nem több az a költői kérdés sem, hogy ugyan mi és miért változott volna meg a 17. században. Emlékeztetek arra, hogy Németh Gyula boszniai török dialektust talált a Magyarországon 1668-ban készült nyelvtankönyvben. Ugyanebben az időben Evlia Cselebi ezt írta Budáról: „Buda egész lakossága boszniai bosnyák”.⁷¹

69 J. Reuter: i. m. 16.; J. V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans* i. m., főleg 595–602.; *Selami Pulaha: Les Albanais et leurs territoires du Nord-Est durant les XVe et XVIe siècles.* In: *Problèmes de la formation du peuple albanais, de sa langue et de sa culture.* (Choix de documents.) Tirana, 1985. 334–345.; Ohrid i Ohridszko niz isztorijata. II. Red. Mihailo Apostolski et al. Szkopje, 1978. 75–76.; *Antonina Zseljazkova: Razprostranenie na iszlama v zapadnobalkanskite zemi pod oszmanszka vlaszt XV–XVIII vek.* Szófia, 1990. 86–87.; *Halil Inalcik: Les régions de Kruje et de la Dibra autour de 1467* (d’après les documents ottomans). In: *Deuxième conférence des études albanologiques.* I. Réd. Androkli Kostallari et al. Tirana, 1969. 231–232.

70 F. Duka: *XV–XVII. yüzyıllarda Arnavut nüfusunun islamlaşması süreci üzerine gözlemler.* OTAM 1991. 70–71.

71 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Előszó, szómagyarázatok, a jegyzeteket átdolg. Fodor Pál. Bp. 1985. 288.

KLÁRA HEGYI

ETHNIC GROUPS, RELIGION, ISLAMISATION.

THE ORIGIN AND THE REPLACEMENT OF THE GARRISON SOLDIERS
IN THE VILAYET OF BUDA

Both the linguistic and material relics of Turkish rule in Hungary demonstrate that a good part of the local 'Turkish' population was of Balkan descent. Another known fact is that garrison soldiers formed the majority of local Turks. This study examines the ethnic and religious background of the garrison soldiers. Three 16th century pay-lists are used as source material. These lists tell us the names of soldiers, where they came from, and the names of closest relatives. The first list indicates the origins of 803 top infantrymen (*müstahfiz*) forming part of a new garrison located at Fehérvár (Stuhlweissenburg). This fortress was occupied by the Turks on 2 September 1543. Nine percent of these soldiers had come to Hungary from Asia Minor, while 90% were from the Balkan peninsula. The origins of soldiers in the larger second group are indicated in more detail in Map 1. Men from all parts of the Balkans joined the troops of the Sultan, so that they might serve as soldiers in the new province and be assured of a living. The second list is one prepared in 1558. It contains the names of all soldiers serving in the fortresses of the province (*vilayet*) of Buda. When new recruits were added to this list, their personal details were included as well as their names. We examined data for 814 new recruits who came to Hungary at a time of relative peace as replacements for departing soldiers. Since garrison soldiers were being replaced at a rapid rate, within a couple of decades these new recruits comprised almost the whole sum of garrison staff (and thus the majority of the Turkish population in Hungary). The places of origin of the 814 new recruits are shown in Map 2. A good 80 percent of the soldiers came from Bosnia, Herzegovina, Serbia, and the region between the Sava and Drava rivers. In other words, these men were Bosnians and Serbs. An examination of the third pay-list (dating from 1559) shows that new recruits to the superior arms of service (*müstahfiz*, *faris*, *topci*) were mainly from Bosnia, Herzegovina, and Western Serbia. Indeed, most of these men were from Bosnia and about 80% had been born into Muslim families; more than half were from small villages. Soldiers of the inferior arms of service (*azab*, *martolóc*) tended to be from Serb-speaking areas. Meanwhile soldiers (*martalóc*) who fought as Christians were mainly from a district bordered by the Danube, Morava and Timok rivers; this was the largest area of Vlach settlement in the northern Balkans.

The pay-lists usually referred to the brothers of new recruits as their closest relatives. An examination of these names indicates that among the Bosnians and the Serbs the conversion of whole generations of families to Islam was the norm. Cases of converted new recruits who still have Christian brothers are rare. However, the opposite is true among the Albanians and Hungarians. Among these two very much smaller groups, individual conversion seems to have been more common; most of the soldiers' brothers are Christians. The Turkish administration differentiated between ethnic/religious groups. It considered the conversion of Orthodox Christians to be quite natural, and therefore, for converts from this group, neither the ethnic background nor the fact of conversion were mentioned in the pay-lists. However, when it came to western Christians (Croats, Slovenes, Slovaks, Czechs, Hungarians, and recruits from the Catholic areas of Albania), the scribe would note the name of the ethnic group and record whether or not the conversion of a soldier had been voluntarily.